

RELIGIOZNI ELEMENTI U DIPLOMATIČKIM IZVORIMA STARE HRVATSKE

Pod diplomatskim izvorima ovdje shvaćamo isprave, akte, ugovore, oporuke, kartulare i ostale rukom pisane instrumente o događajima pravne naravi, dok pod starom Hrvatskom mislimo vremenski na razdoblje njezine državne samostalnosti od polovice IX do konca XI stoljeća, a geografski na prvotnu Hrvatsku i onaj dio bizantske Dalmacije, koji je dospio pod vlast hrvatskih kraljeva.

U ovom prilogu kušat ćemo prikazati religiozne elemente u našim ispravama iz ranijega srednjeg vijeka, ali ćemo se ograničiti samo na one dokumente, što su nastali na domaćem teritoriju.¹ Drugim riječima, u ovom razlaganju ne ćemo se obazirati na diplomatske spomenike, koji se bave hrvatskim stvarima, ali su uneseni izvana, jer su im auktori pape, strani vladari ili bilo koji drugi izdavači s područja, koje nikada nije pripadalo Hrvatskoj. Jedino naime iz domaćih sastavaka možemo upoznati, kako se onda kod nas pisalo. Jer, iako su se Zapadna i Centralna Evropa, kamo spada i naša zemlja, u srednjem vijeku služile redovito latinskim jezikom kao zajedničkim izražajnim sredstvom na diplomatskom polju, dokumenti u različitim državama, narodima i određenim kulturnim sredinama pokazuju na sebi ne samo leksičke, gramatičke i stilske vulgarizme nego također stvarne i sadržajne osobine svojega vremena i prostora.

Osnovnu građu uzimljemo uglavnom iz zbornika, što ga je Rački objavio pod imenom *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia* (Zagreb, 1877), i to iz njegova prvoga dijela, koji na čelu nosi naslov *Acta*. Naše razlaganje obuhvaća i javne i privatne isprave, ali ne uzimlje u obzir one, što ih je Rački kao interpolirane ili falsificirane opskrbio oznakama: *charta interpolata*, *charta retractata* ili *charta spuria*.

¹ Iznimno ćemo se baviti darovnicom Ivana Grlića, koju je izdao u korist samostana Sv. Silvestra na Biševu. Ona je možda napisana na Tremitima, ali su iz naših strana i auktor i posredni destinatar i svi svjedoci na njoj.

Na taj način preostaje za ispitivanje stotinjak dokumenata, od kojih su neki do nas doprli osakaćeni u većim ili manjim izvodima ili kratkim zapisima iz samostanskih registara i drugih crkvenih kartulara. Svi su oni napisani na našem primorju, i to na prostoru od Krka na sjeveru do Splita na jugu. Otprilike jedna polovica potječe od hrvatskih vladara, velikaša i plemića, dok je druga nastala u dalmatinskim gradovima, najviše u Zadru i Splitu.

Neki su historičari poslije Račkoga posumnjali u vjerodostojnost nekoliko isprava, za koje je on držao da su pouzdane, dapače su pokoju od takvih proglasili falsifikatom. Drugi su pak uzeli u obranu ocjene Račkoga, a bilo ih je koji su dokazivali autentičnost i nekih od onih, koje je on smatrao sumnjivim. Mi smo u takvim diskutabilnim slučajevima odlučili ne odstupati od Račkoga, da bismo izbjegli za našu svrhu suvišno nabranje dokaza i protudokaza. Osim toga mislimo, da eventualne nepravilnosti, što će se s vremenom definitivno utvrditi — bilo s obzirom na autentičnost izvora, bilo upogled tačnosti datiranja i vjernosti prijepisa njihovih pojedinih dijelova — ne će bitno izmijeniti glavne obrise slike, koju ćemo kušati ocrtati u ovom članku.

Tokom radnje morat ćemo svaki čas citirati spomenuta *Documenta*. Da to citiranje bude što kraće i preglednije, mjesto upotrebe nota pod crtom, dometnut ćemo samom tekstu, u zagradama, iza svakoga navoda broj stranice, s koje je citat uzet. Dvije isprave, koje se ne nalaze u zborniku Račkoga, jer su objavljene poslije, citirat ćemo sa skraćenicama, i to ovako: slovo A će označivati biševsku ispravu od 1050. godine,² a slovo B oporuku splitskoga priora Petra, koja je po svoj prilici iz konca XI stoljeća.³

Preko devet desetina od sačuvanih isprava jesu darovnice ili potvrde starijih darovanja izdane u korist vjerskih ustanova. Ovdje moramo spomenuti, da ogroman postotak postojećih dokumenata, tih glavnih svjedoka naše stare političke i kulturne povijesti, otpada na crkvene institucije i zato, što su one svojim dugim kontinuitetom bile u mogućnosti da najbolje čuvaju i od propasti spase najviše materijala iz vlastitih arhiva. Od diploma pak adresiranih na društvene ustanove kraćega vijeka ili na privatne osobe rijetko je koja iz onih davnih dana odoljela zubu vremena i doprla do nas. Tako se dogodilo kod Hrvata, a tako je bilo i kod ostalih evropskih naroda.

Od sačuvanih dokumenata samo sedam se bave isključivo građanskim ili jedino svjetovnim poslovima. Pa ipak i ti spomenici, bilo da im je sadržaj političke ili diplomatske (32, 33, 34, 101—102, 178, 179) bilo privatnopravne građanske naravi (44—45), obiluju religioznim pojmovima

---

² Njezin je tekst objelodanio MIHO BARADA u radnji *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća* (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku L, na strani 177 — Split 1932).

³ Tekst je štampan u radnji JAKOV STIPIŠIĆ, *Oporuka priora Petra* (Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije II, na strani 174—175 — Zagreb, 1959). Prije toga objelodanio ga je dr. MARIJAN HORVAT u radnji *Oporuka splitskog priora Petra* (Rad Jugoslavenske akademije CCLXXXIII na strani 124—125 — Zagreb, 1951).

i u formi i u sadržaju. To tumačimo time, što je u ranom srednjem vijeku vjera prožimala sav javni i privatni život. Jedna jedina isprava (u njoj Splitski 1097. godine obećavaju pomorsku pomoć mletačkom duždu) nema ni jedne religiozne riječi, ali se zato ispred imena svakoga od dvanaest učesnika, koji su u njoj nabrojani, nalazi kršćanski znak križa (178).

Vjerski elementi prodiru u čitavu strukturu dokumenata. Zbog toga ćemo ih tražiti u svakom sastavnom dijelu isprave posebno. Najprije ćemo uzeti u razmatranje invokacije pa datiranja, zatim intitulacije, uvode, dispozicije, sankcije i skriptore. Poslije toga ćemo se osvrnuti na crkve i knjige, što ih one isprave spominju, te napokon na svetopisamske citate, što se u istim izvorima navode.

Invokacije

Stari kršćani stali su odmah nakon stečene slobode uvoditi običaj, da se na početku pisanoga sastavka zazove ime božje. Takva invokacija božanstva bila je ili simbolična ili verbalna, prema tome, da li je izražena znakovima ili riječima. Simbolična je starija, a njezini najobičniji znakovi bili su križ ili *chrismon*, tj. isprepletana grčka slova X i P. Oba znaka, i križ i *chrismon*, označivala su ime Kristovo (*signum Christi*). Verbalnu je uveo u kraljevske diplome Karlo Veliki.¹

Preko polovice od sačuvanih dokumenata, što su nastali u staroj Hrvatskoj i Dalmaciji, počinju invokacijom. Od ovih jedna trećina simboličnom, a dvije trećine verbalnom invokacijom. Šest ili sedam isprava nosilo je na čelu i jednu i drugu vrstu božjega zaziva.

Simbolična invokacija sigurno je bila postavljena na početku onih listina, koje i sada imaju križ na svojim sačuvanim izvornicima. A takve u originalu sačuvane, po mišljenju Račkoga, samo su dvije kraljevske povelje. Jedna je Petra Krešimira IV iz 1059. godine, kojom je udijelio kraljevsku slobodu samostanu Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na Moru (51), a druga Stjepana II iz 1088/89. godine, kojom je koludricama Sv. Benedikta u Splitu potvrdio kraljevsku zemlju Pusticu u Lažanima (148). Na križeve pak na početku ostalih isprava, koje su nam se sačuvale jedino u prijepisima, nastavlja Rački, nemamo se toliko obazirati, jer ih je prepisivač mogao dometnuti. Isto tako ne znamo, jesu li oni prijepisi, na kojima nema nikakve invokacije, imali u originalu maleni *chrismon* ili sitni Kristov monogram, jer ga je prepisivač vrlo lako mogao izostaviti.² Tim prije, što su do nas više puta došli istom prijepisi prijepisa takvih dokumenata.

Spomenike, na kojima nalazimo simboličnu invokaciju, napisali su kraljevski kancelari (51, 72, 87, 138, 148) ili gradski pisari u sjevernoj

¹ PAOLI CESARE, *Programma scolastico di paleografia latina e di diplomatica* III, str. 109—111 — Firenze 1898.

² RAČKI dr FR., *Hrvatska dvorska kancelarija i njezine izprave za vladavine narodne dinastije* (Rad Jugoslavenske akademije XXXV, str. 11 — Zagreb 1876).

Dalmaciji (41, 43, 47, 69, 85, 89, 91 bis, 100). Šufflay zaključuje, da je to dokaz vrlo staroga talijanskog utjecaja.³

Ovdje pripominjemo, da križeve kao simbol invokacije moramo razlikovati od križeva, što se nalaze na nekim dokumentima ispred imena svjedoka i ostalih učesnika kao koroboracija (5, 15—16, 19, 27, 33, 34, 42, 58, 73—74, 89, 102, 178, B) ili koji su stavljeni kao rastavni znakovi sa svrhom, da odijele pojedine isprave ili pojedine pravne čine u nekom zborniku (127—136).

Toliko o simboličnoj ili slikovitoj invokaciji. Riječima pak zazvano je božanstvo u dvadesetak više ili manje različitih uvodnih formula. Budući da su razlike u izvjesnim dijelovima tih formula minimalne, sve verbalne invokacije možemo svrstati u tri glavne skupine, prema tome, da li se zazivlje ili jedino ime božje ili ime Kristovo ili ime Sv. Trojstva.

a) Samo četiri isprave zazivlju ime božje (*nomen Dei*) kao jedinstvenu narav ili kao jedinu bit božju bez spominjanja bilo koje božanske osobe, i to u ovom obliku: *in nomine dei eterni* (34, 59, 100) ili *in nomine domini dei eterni* (33). Sve četiri su iz sjeverne Dalmacije, (Zadar, Rab i Krk).

Ista ovakva invokacija još je na dvjema mjestima, ali ako je povežemo s neposrednim nastavkom teksta, u kojemu se one nalaze, vidi se, da je autor ondje htio imenom božjim izraziti ime utjelovljenoga Boga, dakle ime Kristovo. Na jednoj, naime, zadarskoj ispravi stoji: *in nomine domini dei eterni, anno ab incarnatione eiusdem millesimo XXXIII* (42), a na drugoj, trogirskoj: *in nomine dei eterni, in anno ab incarnatione eiusdem millesimo nonagesimo septimo* (179).

Izrazi *in nomine Dei, in nomine domini, in nomine domini Dei* baštinjeni su iz Staroga zavjeta.⁴

b) Na čitavom našem području najviše se zazivlje ime Kristovo, i to na nekoliko načina. Najobičnija formula jest: *in Christi nomine* (21, 26, 39, 41, 47, 112, 119, 127, 138, 148), a jedan put *in nomine domini nostri Jesu Christi* (A). Na dvjema splitskim darovnicama zaziv Kristova imena svršava sa *Amen*: Na darovnici Petra Crnoga iz 1086. godine *in Christi nomine. Amen* (144) i na onoj splitskoga priora Petra iz konca XI stoljeća *in nomine domini Jesu Christi. Amen.* (B). Dodatak *Amen* rijeđak je u vrijeme, kojim se mi ovdje bavimo, ali je kasnije dolazio češće, na nekim područjima redovito.⁵

Osim ovih ima još nekoliko pojedinačnih nijansa, u kojima je izražena i božanska narav i spasiteljska služba Kristova: *in nomine dei et salvatoris Jesu Christi* (35), *in dei nomine et salvatoris Jesu Christi* (144),

³ ŠUFFLAY dr MILAN, *Die dalmatinische Privaturkunde*, str. 45 — Wien, 1904. Ima doduše i jedna splitska isprava križ na početku, ali Šufflay to tumači time, da je nju napisao kraljevski kancelar.

⁴ REG. XVII, 45; PSAL. XIX, 6, 19; CXVII, 10, 11, 12; CXXIII, 8; CXXVIII, 8.

⁵ SMIČIKLAS T., *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II i daljnji svesci* — Zagreb, 1904 i dalje.

in nomine domini dei et salvatoris nostri Jesu Christi (32), *in nomine dei eterni et salvatoris nostri Jesu Christi* (101), *in nomine eterni dei et salvatoris nostri Jesu Christi* (120) i *in nomine domini nostri salvatoris regis eterni* (63).

Često zazivanje Kristova imena osniva se na zapovijedi ili preporuci sv. Pavla: sve činite u ime Gospodina našega Isusa Krista.⁶

c) Sveto Trojstvo zazivlje se ili nabranjem imena božanskih osoba: *in nomine patris et filii et spiritus sancti* (3, 14) ili skupnim imenom jedine Trojice: *in nomine sancte et unice trinitatis* (38), *in nomine sanctissime et unice trinitatis* (43), *in nomine summe et individue trinitatis* (44) i, najčešće, *in nomine sancte et individue trinitatis* (44, 75, 103, 106, 116, 141, 149, A). Međutim, u invokaciji na ispravi biogradskoga biskupa Prestancija iz 1076. godine nanizana su i vlastita imena božanskih osoba i skupno ime jedine Trojice: *in nomine patris et filii et spiritus sancti, unius trinitatis et trine unitatis individue* (107).

Formula, u kojoj se nabrajaju božanske osobe vlastitim imenima, javlja se u grčkim ispravama na svršetku IV, a u latinskim, pa i kod nas, u IX stoljeću.⁷ Sv. Trojstvo na jedan ili drugi način zazivlju i kraljevske i gradske isprave po čitavom našem području.

Simbolična invokacija u XII stoljeću gotovo iščezava na starom hrvatskom teritoriju,⁸ a i kasnije se vrlo rijetko pojavi, dok se verbalna čvrsto održala još nekoliko stoljeća.

Datiranje

Redovito iza invokacije slijedi odmah datum isprave (*datatio*). Dapače se invokacija i datum nerijetko nađu u istoj rečenici (17, 21, 26, 47, 95, 127, 138). Gdje pak nema invokacije, tu isprava ponajčešće počinje datumom. Samo u par slučajeva datum je iza imena izdavača i naslova ili poslije uvoda (46, 72, 106), dok je nekoliko puta na samom kraju isprave (80, 108, 109, 118, 145, B). Međutim, svi dokumenti nisu datirani. Gotovo na svakom četvrtom nije označeno, kada je izdan.

Naša najstarija povelja, Trpimirova darovnica splitskom nadbiskupu, datirana je po franačkom kralju i indikciji (3). Slično i na darovnici Ivana Grlića za biševski samostan Sv. Silvestra datum je određen po bizantinskom caru Konstantinu Monomahu (A). Na malenom broju dokumenata vrijeme njihova postanka, barem približno, naznačeno je po gradskom prioru (25, 59, 61, 123) ili po knezu (180). Sve to nam svjedoči, da u ispravama još nije bilo potpuno zavlдалo brojenje godina po kršćanskoj eri, po kojoj su datirane sve ostale naše isprave, ukoliko je na njima zabilježeno vrijeme. Uz kršćansku godinu još uvijek se nalazi gotovo redovito indikcija, a nekoliko puta i epakta (46, 69, 72, 149, 159, 175).

⁶ COLOSS. III, 17.

⁷ BARADA dr MIHO, *Dvije naše vladarske isprave* (Croatia sacra XIII i XIV, str. 22 — Zagreb, 1937).

⁸ Jedini poznati slučaj je na razvodu zemalja samostana Sv. Benedikta u Splitu 1171. godine (SMIČIKLAS, n. dj. II, str. 130); ŠUFFLAY, n. dj., str. 46.

Kršćanska era broji se od Krista. Na darovnici bana Stjepana Sv. Krševanu (1042. god.) stoji: *intra annum domini* (46), a na dvjema kraljevskim ispravama (jednoj Krešimirovoj iz 1070. i drugoj Zvoniminovoj iz 1087. god.) *anno domini* (80, 145). Godina naznačena u ovim trima slučajevima vjerojatno je počinjala 25. prosinca (*stilus nativitatis*).¹

Inače se svugdje kod nas u kršćanskom datiranju navodi utjelovljenje ili inkarnacija Kristova. To je takozvani *stilus incarnationis* s početkom godine na 25. ožujka. Na Mutimirovoj povelji i na darovnici zadarskoga priora Draga u korist Sv. Krševana to se utjelovljenje navodi opisno. U prvom dokumentu: *anno utique sacram postquam Christus carnem ex virgine sumpsit* (14), a u drugom: *anno ex quo redemptor humani generis dominus Jesus Christus sacram carnem ex intemerata virgine Maria recepit* (175). Svi ostali kršćanski datumi imaju izričito spomenutu riječ utjelovljenje, i to ili u genitivu (*incarnationis*) ili u ablativu s prijedlogom *ab* (*ab incarnatione*).

Formule s riječju *incarnationis* koji put ne spominju subjekt utjelovljenja, na primjer: *incarnationis anno* (17, 21, 95, 127) ili *anno incarnationis* (39, 75, 149) ili, u jednoj splitskoj darovnici, *anno sacre incarnationis* (144). U takvim slučajevima podrazumijeva se uvijek dodatak *Christi* ili *domini nostri Jesu Christi* ili slično, kako to izričito stoji u ovim obrascima: *anno incarnationis domini nostri Jesu Christi* (38, 65, 66, 91) ili *anno incarnationis Jesu Christi nostri domini* (154), *anno dominicae incarnationis* (44, 48, 63, 67, 69, 74, 81, 103, 106, 118, 138, 159), *anno dominicae incarnationis Jesu Christi domini nostri* (72) i *eiusdem (Christi) incarnationis anno* (47).

Formule s izrazom *ab incarnatione* su slijedeće: *anno a Christi incarnatione* (44), *anno ab incarnatione domini* (41, 42), *anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi* (49, 56, 80, 84, 85, 87, 89, 90, 91, 99, 101, 108, 109, 116) i jedan put u Zadru *ab incarnatione filii qui est coequalis patri anno* (43). Neki dalmatinski gradovi u obećanjima danim Mlečanima upotrijebili su izraze *anno ab incarnatione nostri redemptoris* (32, 33, 34) i *in anno ab incarnatione dei eterni* (179).

Formule i s riječju *incarnationis* i s izrazom *ab incarnatione* susreću se i u dalmatinskim gradovima i u čitavoj Hrvatskoj, ali je u Splitu i okolici prvi način bio običniji od drugoga.

Godini su više puta dodani mjesec i dan prema građanskom brojenju. Međutim se nerijetko namjesto mjeseca i dana vrijeme ustanovljuje po kršćanskim svetkovinama, kao na primjer: *in nativitate domini nostri Jesu Christi* (32, 33, 34) ili *in die natali domini* (66) ili *usque in natalem domini* (155); *die sancto pasche* (82) ili *in resurrectione domini* (104), *in die nativitatis sancte dei genitricis et virginis Marie* (148); *in die sancti Benedicti* (130); *in die natalicii (sancti Chrisogoni)* (175); *in festivitate sancti Dimitrii* (145); *in festivitate beatissimi Domnii* (77) ili *in precipua festivitate videlicet beatissimi Domnii* (77); *in sollemnitate consecrationis ecclesie nostri episcopatus sancte Marie vocabulo* (112—113) ili *in die consecrationis basilice (sancte Marie)* (157); *die dedicationis ecclesiae*

¹ PAOLI, n. dj. III, str. 173.

(*sancti Johannis apostoli et evangeliste*) (108) ili *in sollempnitate ecclesie* (*sancti Johannis evangeliste*) (51).

Sistem označivanja dana po crkvenim svetkovinama bio je vrlo čest u franačkim diplomatskim napisima, a rijedak u talijanskim,² pa je mogao taj običaj doći k nama iz Franačke. Ali se mogla ista praksa uvesti u kancelarije i iz svakidašnje upotrebe naroda, koji je odavna brojio i sada rado broji dane po vjerskim blagdanima.

Svi oblici kršćanskoga datiranja navedeni u ovom naslovu upotrebljavali su se i poslije nestanka hrvatske dinastije.³

Kršćanski datum je posljednji vjerski elemenat, kojim još uvijek, i kada to činimo bez religiozne namjere, opskrbljujemo naša pisma i isprave.

Intitulacije

U naslovima vladara, kada ovi nastupaju kao izdavači isprava, često se spominje providnost, pomoć, volja, odredba i, osobito, milost božja. Ovakvim dodacima jedni historičari pridaju značenje čisto vjerske pobožnosti. Drugi pak pripisuju im isključivo teokratsko i političko značenje, jer da se njima kani naglasiti princip, od kojega nosioci državne vlasti primaju svoje vladarsko pravo neovisno od naroda.¹

a) Takvi naslovi kod hrvatskih vladajućih knezova i kraljeva glase: *Tirpimirus, dux Chroatorum, iuvatus munere divino* (3); *Muncimir, divino munere iuvatus Chroatorum dux* (15); *Cresimirus, divina gratia largiente Croatiae atque Dalmatie iura gubernans* (72); *Cresimir* (i poslije *Stephanus*), *dei gratia rex Chroatorum et Dalmatorum* (78 i 149); *Cresimir, dei providentia rex Chroatorum et Dalmatorum* (90); *Demetrius, qui et Svinimir nuncupor, dei gratia* (ili *dei providentia*) *Croatie Dalmatieque dux* (103, 105); *Demetrius, qui et Svinimir, dei gratia et apostolice sedis dono rex* (104); *Svinimir, nutu dei Chroatorum et Dalmatorum rex* (112, 148); *Svinimir, qui et Demetrius, gratia divinitus collata subministrante et sagacis vigore clementie, vere celitus attributa, cooperante rex totius Croatiae simulque Dalmacie* (116); *Svinimir gracia dei Chroatorum atque Dalmatorum rex* (138).

I splitski nadbiskup Lovre u svojem naslovu koji put ističe božju dobrotu i milost: *Laurentius . . . divina ministrante clementia . . . spatatine sedis electus et ordinatus archiepiscopus* (76) ili *Laurentius, dei gratia spatatensis sedis archiepiscopus* (159). Slično i trogirski biskup Ivan (= sveti Ivan Trogirski): *nos Johannes dei gratia traguriensis episcopus* (179).

b) Pobožni atributi, ili takozvane *formulae devotionis*, pred imenima i vladara i crkvenih ličnosti bili su: *piissimus, sanctissimus* i *religiosissimus*.

² PAOLI, n. dj. III, 208.

³ SMIČIKLAS, n. dj. II i dalje.

¹ PAOLI, n. dj. III, 118.

Bizantinski carevi u hrvatskim i dalmatinskim spomenicima do 1064. godine nose pred sobom redovito epitet *piissimus* (koji put *sanctissimus*): *imperante Constantino piissimo augusto* (17), *regnante domino Romano piissimo augusto* (38, 41), *regnante piissimo imperatore Romano* (42), *regnante piissimo augusto Michahelo* (ili *Constantino Duce*) (44 i 63), *imperantibus dominis piissimis augustis Basilio et Constantino a deo coronati* (21, 47), *romani imperii dignitas gubernante sanctissimo Michaelo* (43), *sanctissimo imperatore nostro* (*Constantino Monomacho*) (A).

I drugi, strani i domaći, vladari susreću se koji put s pridjevom *piissimus* ili *religiosus*: *regnante piissimo Lothario, Francorum rege* (3); *a Tirpimiro piissimo duce* (15); *religiosorum subsistentium principum gratia* (4). Međutim, poslije propasti hrvatske dinastije religiozni atributi u našim domaćim ispravama rjeđe prate ime vladara.²

Počasni atributi *sanctissimus*, *beatissimus* i *religiosissimus* običnije se pridaju crkvenim dostojanstvenicima. Tako imamo: *a Nicolao sanctissimo papa* (52); *Formini, sanctissimi episcopi* (19); *Petrum, sanctissimum abbatem* (66); *a Gregorio papa beatissimo* (139); *viri religiosissimi, domnus silicet Laurentius spalatinus archiepiscopus una cum apochrisariis romane sedis* (108); *Gebizonis, religiosissimi abbatis* (108); *domni Petri abbatis religiosi* (108).³

Iz religiozne poniznosti neki ljudi u najstarijim spomenicima nazivaju sami sebe grešnicima: *ego, licet peccator, Tirpimirus dux Chroatorum* (3); *ego, tantillus peccator, Andreas prior divino iuvamine fretus* (17); *ego Dauseta peccatrix* (48). Slično i neki prelati, također iz vjerskih motiva, stavljaju uz svoje ime atribut *indignus* ili *immeritus*: *ego Dabro indignus abbas* (120); *ego Theodorus indignus presbiter* (142); *ego Drago, immeritus episcopus* (58); *ego Petrus abbas immeritus* (69).

U v o d i

U uvodu (*prooemium*, *prologus*, *arenga*) izdavač ili auctor isprave općim razlozima, sentencijama i mudrim izrekama prethodno objavljuje moralnost, zakonitost i shodnost sadržaja isprave. Ti su razlozi nerijetko uzeti iz vjere i njihova razrada pruža priliku za duhovne refleksije i razmatranja. Mada gotovo svaka isprava ima uvod vjerskog karaktera, ovdje kao primjere donosimo samo nekoliko takvih tipičnih arenga, i to u skraćenim citatima.

a) Knez Trpimir počinje darovnicu splitskom nadbiskupu konstatacijom, kako nas iskustvo i vjera uče, da sve propada, što nije napisano: *Dum mundi ab origine cuncta, per tempora facta, mansisse delabrisseque, succedentibus alia alternis semet, oculis perspicimus mentis et manu fidei palpamus, nihil corporeis membris videre, audire aliud valemus, nisi ea quae praesentantur et scripturarum auditio obtutibus pandit* (3).

² SMIČIKLAS, n. dj. II.

³ Crkvenim dostojanstvenicima davali su se i drugi naslovi kao *venerabilis* (38, 41...), *venerandus* (44) i *reverendissimus* (36, 117...) ili *reverentissimus* (108), ali takvi tituli nisu strogo religioznoga značenja, jer ne izražavaju nikakvu pobožnost ni kršćansku krepost.

Kralj Krešimir nakanio je samostanu Sv. Krševana darovati otok Maun. Stoga u uvodu on razlaže, kako Bog postavlja i sudi vladare te misli, da će se kod Boga najbolje preporučiti, da njemu očuva kraljevstvo, a njegovim prethodnicima udijeli vječni pokoj, ako bude obdarivao crkve: † *Quoniam divinitatis eximia celsitudo summos ac minimos non modo pro meritis verum etiam dispensatione profunda terrenos largitur honores, et modo investigabili elevat sublimandos et sublimiorum superbiorum colla pessundat, ut ineffabilis iudicis ineffabile quoque iudicium perseveret, et omnipotentis discretio ex inexhausto procedens fonte terrena dispenset imperia. Ideo ego Cresimirus... cogitare cepi, qualiter omnipotens deus hereditarii regni michi concessa gubernacula conservaret et animabus meorum predecessorum requiem eternam donaret: inveni nichil in operibus misericordie deo acceptabilius nichilque nostra terrestri aula dignius quam et supernorum civium atque sanctorum sacrata habitacula possessionibus muneribusque ditare condignis (72—73).*

Kralj Zvonimir dariva splitskoj nadbiskupskoj menzi župu Cetinu. Prije toga razmišlja, kako sva zemaljska dobra brzo prolaze osim onih, što se posude Bogu i njegovim ljubimcima, jer će ta dobra biti strostruko vraćena: *Perspicaci suspense mentis intuitu precipites rerum mundanarum transitus prospiciens, et non sine admiratione nullas earum stabiles nec alicuius spei future beatitudinis collectivias inveniens, eis modo exceptis, que deo et electis eius quasi accomodative, quia cencies duplicate redient commendate (116—117).*

Isti kralj u uvodu druge darovnice, kojom poklanja istom splitskom nadbiskupu zemljište Konuštinu, umuje, kako ga je Bog preko svojega namjesnika obdario kraljevskim prijestoljem, pa i on mora biti blagodaran prema svim svojim vjernima: *Cum me dei omnipotentis pietas sua miseratione in regali locaret solio, cum eciam regni diademate sceptroque a vicario eiusdem clavigeri Petri, Gregorio videlicet papa beatissimo, legaliter adhormarer: equanimiter cepi circa meos fideles, immo dei oratores, donacionis gratia esse sollicitus, dignum ducens, quo nullus fieret exterus a nostra donatione (138—139).*

b) Biskupi i gradovi također vole duhovne refleksije ili pobožne nagovore, bilo u samom uvodu isprave, bilo u opisivanju događaja (*narratio*).

Splitski nadbiskup Lovre na početku fundacione listine samostana Sv. Benedikta u Splitu promatra veličinu božjega milosrđa, koja sve uređuje i koja je njega postavila za splitskoga nadbiskupa. Stoga se mora pobrinuti za dovoljnu duhovnu hranu svim povjerenim vjernicima: *Ego Laurencius, nuper apsarensis ecclesie presul, divina ministrante clementia cuius absque nutu nulla consistunt, nulla inesse, nulla in mundo videntur deesse, spalatine sedis electus et ordinatus archiepiscopus. Igitur magnitudinem miserationis cuius considerans, imperiumque formidans, et illud quod exigitur est quandoque in iudicio futuro expavescens, dicente scriptura: »cui plus committitur, plus ab eo exigitur«, cepi equanimiter de tanto michi grege a domino commisso quo modo qualiterve sibi eterni cibi possim concedere pastionem; denique prout etas aut sexus cuius-*

cumque indigebat, divina largitate suggerente, illis necessaria sufficienter subministrabantur (76).

Zadarski biskup Andrija *cum anxius quereret beati Chrisogoni martiris corpus, quod misericors deus ad tuicionem Jaderensium olim concesserat... invenit. At cum audisset populus, quod beati martiris corpus esset inventum: cucurrerunt ad eum... laudantes et glorificantes deum et ruentes proni in terram unusquisque horum, quod valebat... offerebant* (48—49). Tom prigodom održao je nagovor, u kojemu razlaže, kako je svaki Zadraniin dužan dragovoljno nešto darovati na čast sv. Krševana, svojega zaštitnika: *si quis aliquod beneficium ad promerendum anime sue remedium dare tali patrono et intercessori pro nobis ad deum voluerit, utique cum magna caritate atque alacri corde deberet offerre; quia satis vituperabile esse videtur, ut... ex hoc, quod nobis dominus contulit, munusculum aliquod non daremus; quia quis quid pro amore suo... ei contulerit, sciat pro certo, quia magnam retributionem apud iustum iudicem promerebit in die iudicii cum sanctis et electis suis in regno celorum* (49—50).

Zadarski plemići i puk napisali su u uvodu na karti obnove samostana Sv. Krševana, da samo onaj dobro posjeduje stvari vremenite, koji s njima pribavlja vječnu nagradu: *cogitantes de dei timore et eterna retributione, eo quod ille bene possideret res in seculo, qui sibi de terrenis atque caducis comparat premia sempiterna* (21).

Rapski građani u fundacionoj listini zadužbine Sv. Petra u Drazi pripovijedaju, kako nisu za stroge pokore po uzoru starih pustinjaka, ali ipak, da okaju svoje grijeha, žele osnovati samostan: *Divina crescente religione plurimi Christianorum relinquentes seculo soli deo vixerunt; alii variis tormentis sua macerantes corpora spiritum exhalaverunt. Ex quorum numero non sumus licet, tamen de dei timore compuncti corde delictorum nostrorum reminiscentes reatum nos omnes accole Arbane civitatis ardenti dilectione et nimio unanimiter in insula nostra exoptamus fundare monasterium, portum videlicet salutis animarum nostrarum* (56—57).

Osim toga, osobito u uvodu, ali i u svim ostalim dijelovima isprave, namjerimo se na pobožne izraze, koji umetnuti u tekst dokumenta kao prikladni dodaci daju duhovnu unkeciju suhim juridičnim terminima. Mnoge takve izraze, iako ne sve, citiramo u raznim navodima i na raznim mjestima ove radnje.

Dispozicije

Dok smo se u prethodnom naslovu osvrnuli na opće religiozne motive, koji su prema diplomatskom stilu služili kao kičeni literarni uvod u konkretne pravne odluke, u ovom ćemo naslovu registrirati posebne vjerske pobude, kako su za pojedine slučajeve navedene u najglavnijem ili u dispozitivnom dijelu isprava.

Među tim ispravama, kako rekosmo na početku, zauzimlju dominantno mjesto darovnice (*donationes, cartulae donationis ili dationis, paginae ili brevia donationis, condonationes, dona pietatis, oblationes, paginulae privilegiales*) i razne vrste njihovih potvrda (*confirmationes, corro-*

borationes, securitates, collaudationes, cartulae ili *brevia* ili *litterae recordationis, recordationes atque commemorationes*). Darovnicama su po učinku blizu oporuke (*cartulae testamenti*) i slobode (*absolutionis et libertatis cartulae, muniminis scripta*).¹

Prije nego počnemo nabrajati motive pojedinih isprava, ističemo, da preko osamdeset posto listina otpada na samostane. U XI naime stoljeću, iz kojega, osim pet ili šest, potječu svi naši sačuvani dokumenti, benediktinski red je bio na vrhuncu crkvenopolitičkoga značenja i kulturne djelatnosti, pa je i u Hrvatskoj upravo tada nastalo najživlje zanimanje za osnivanje novih i bogato obdarivanje već postojećih samostana.² »Od Mislava kneza početkom IX pa do kralja Stjepana II koncem XI vieka svaki je osnovao kakvu zadušbinu. Primjer vladalaca slijedili su banovi, župani, dvorjanici. Gradovi i građanstvo nehtjedoše zaostati u darivanju opatija svoga okružja.«³

Kao destinatar najčešće nastupa samostan Sv. Krševana u Zadru, a za njim slijedi onaj Sv. Marije, također u Zadru. Dosta je isprava adresirano i na samostane Sv. Petra u Selu, Sv. Stjepana blizu Splita, Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na Moru i na Sv. Benedikta u Splitu. Po jedna se pak bavi samostanima u Rižinicama, Sv. Duje u Trogiru, Sv. Tome Apostola u Biogradu, Sv. Mihovila na Susku, Sv. Grgura u Vrani i Sv. Silvestra na Biševu. — Osim isprava izdanih samostanima, jedna je izdana u korist Sv. Stolice, pet u prilog splitske nadbiskupije i jedna za rapsku crkvu, dok se trima obdaruju razne druge crkve.⁴

A — Religiozne namjene i vjerske poticajne razloge navodimo držeci se, ukoliko je to moguće, hronološkoga reda isprava.

Knez Trpimir 852. godine dao je napisati: *sollicitus nimis animae meae . . . construxi monasterium*, da česta molitva samostanaca *nos immunes redderet deo peccatis* (3). Kada je pak splitski nadbiskup tražio, da mu knez potvrdi posjede u Lažanima i Tugarima *pro remedio animae vestrae, parentum vel fidelium vestrorum*, Trpimir je pristao i odgovorio: *deo inspirante amore sanctorum inflammati devoto pectore obtulimus* (4).

¹ Svi latinski nazivi uzeti su iz naših izvora.

² OSTOJIĆ IVAN, *Benediktinci u Hrvatskoj* I, str. 83—85 — Split, 1963.

³ RAČKI FR., *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća* (Rad Jugosl. akad. CV, str. 226 — Zagreb, 1891).

⁴ Ovdje donosimo popis vjerskih ustanova s oznakom strana, na kojima se isprave izdane u njihovu korist nalaze u Dokumentima Račkoga:

Samostan Sv. Krševana u Zadru: 18, 21—22, 25, 38, 41—42, 42, 43, 44, 46—47, 47—48, 48—51, 59—60, 62—63, 69—70, 72—74, 80, 81—83, 84—85, 85—86, 86—87, 91, 91—93, 99, 100, 100—101, 123, 175—176, 176. — Samostan Sv. Marije u Zadru: 65—66, 66—67, 67—68, 94, 95, 96, 118, 124—125, 145, 154, 157, 159—160. — Samostan Sv. Petra u Selu: 98, 127—136, 138, 144, 152—153, 177, 179, 181. — Samostan Sv. Stjepana blizu Splita: 36—37, 61—62, 78—79, 119—120, 120—121, 139—140, 149—152, 152. — Samostan Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu: 51—52, 107—108, 108, 109—110, 161—175. — Samostan Sv. Benedikta u Splitu: 75—78, 112—113, 144—145, 148—149, 180, 182. — Samostani: u Rižinicama, 3—5; Sv. Duje u Trogiru, 63—64; Sv. Tome u Biogradu, 74—75; Sv. Mihovila na Susku, 89—90 i Sv. Grgura u Vrani, 104—105 — Sv. Stolica, 103—105; — Splitska nadbiskupija, 3—5, 14—16, 106—107, 116—118, 138—139; — Rapska biskupija, 87—88; — Razne druge crkve: 18, 39—40, 40—41.

Knez Trpimir potvrdio je 892. godine splitskoj crkvi spomenutu darovnicu svojega oca Trpimira *divino spiramine ... teste et auctore deo* (15).

Zadarski prior Andrija 918. godine odredio je u oporuci: *domino auxiliante ... domino auctore et omnibus sanctis eius* neka se dadu legati *pro anima mea* (17—18).

Zadrani koncem X stoljeća obnavljaju samostan Sv. Krševana *adiuvante domino ... ad salvationem civitatis et populi* (21).

Zadarski plemići oko 995. godine istom samostanu darivaju pravo ribolova: *offerimus tibi, beatissime Chrisogone martir, pro remedio animarum nostrarum* (25).

Agapa, kći zadarskoga tribuna, u drugoj polovici X stoljeća pravi oporuku također u korist Sv. Krševana: *divino iubamine freta ... deo auxiliante ... deo auctore* (26—27).

Dakon Petar oko 1020. godine obdario je samostan Sv. Stjepana kod Splita, u koji je ušao *deo sic volente ... dei inspiratione et permissione* (36—37).

Helenica, sestra bana Godemira, 1020. godine predala je u korist svetokrševanskih monaha *in Christi servicio manencium* sebe i svoje imanje u Obrovcu: *pro remedio anime mee* (38).

Traso, opat Sv. Krševana, 1033. godine izvršio je izmjenu neke kuće *deo auctore et sacra scriptura perscrutando* (41).

Zadarka Savina 1034. godine dala je napisati: *cogitavi divina inspirante clementia meo animo pro remedium anime mee octava pars de domus ... in monasterio sancti Grisogoni offerre pro anime mee remedio* (42).

Zadrani 1036. godine ustupili su vrt, *ut famulatum dignum deo exhibeant, qui in sancti Chrisogoni cenobio militant* (43).

Stjepan, ban i carski protospatarij, predao je 1042. godine crkvu Sv. Nikole, koju je sa svojom ženom sagradio i opskrbio: *domino meo patri spirituali Trasoni abbati, ut sit in perpetuum cella sancti Chrisogoni* (46).

Zadarka Dauseta 1044. godine ostavila je legat monasima Sv. Krševana: *pro redemptione anime mee ac defuncti viri mei, ut ... orent omnipotenti deo pro redemptione anime nostre* (48).

Ivan Grlić, monah iz Splita, 1050. godine darovao je opatiji Sv. Marije na Tremimita crkvu Sv. Silvestra, što je *Deo adiuvante* sagradio na otočiću Biševu (A).

Zadarski ribari 1056. godine obavezali su se na dio ribe Sv. Krševanu *pro salute anime sue* (49).

Rabljani 1059. godine: *ut in honorem domini nostri Jesu Christi et vere perfecteque trinitatis ac beate Marie genitricis dei semperque virginis ac omnium sanctorum in nostra insula monasterium construas, tibi Fulconi abbati tuisque successoribus concedimus, stabilimus et perpetuo roboramus* crkve Sv. Petra i Sv. Ciprijana i drugoga posjeda (57).

Plemić Mojmir oko 1060. godine obdario je samostan Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na Moru dijelom svojega posjeda *pro eterna gloria* (60).

Splitski prior Crni oko 1060. godine je napisao: ostavljam crkvu Sv. Marije na Poljudu monasima Sv. Stjepana kod Splita, među koje sam stupio kao brat *exigentibus hoc peccatis meis* (61).

Splitski nadbiskup Lovre malo poslije 1060. godine ustupio je crkvu Sv. Benedikta, koja je pripadala njegovoj katedrali: *ad monasterii constructionem et ad nostrarum omnium animarum dignam remunerationem* (76).

Kralj Petar Krešimir oko 1062. godine potvrdio je samostanu Sv. Krševana u Diklu zemlju, koju je njegov pradjed Krešimir Stariji bio darovao *pro remedio anime sue* (62).

Pet trogirskih plemića 1064. godine ustupili su crkvu Sv. Duje za novoosnovani samostan: *pro remedio nostrarum animarum* (63).

Kralj Krešimir 1065. godine obdario je samostan Sv. Tome Apostola u Biogradu riječima: *pro caritate dei et beate Marie virginis nec non et sancti Thome apostoli aliquam benedictionem dono pro redemptione anime mee meorumque successorum* (64).

Patricijka Čika kaže, zašto se 1066. godine odlučila osnovati ili obnoviti samostan Sv. Marije u Zadru: *cepi corde perpendere: Qualiter istius caduce vite non perderem hereditatem et futuram non ammitterem perpetuitatem* (65—66).

Kralj Krešimir iste godine dariva zemlju Čikinim koludricama: *ob remedium anime mee et predecessorum meorum* (67).

Petar, opat Sv. Krševana, 1067. godine tvrdi, da je neki hrvatski kralj dao njegovu samostanu zemlju u Diklu *pro remedio anime* (69—70).

Kralj Krešimir 1069. godine odlučio je počastiti samostan Sv. Krševana posjedima: *quia omnipotens deus terra marique nostrum prolongavit regnum*, pa nastavlja: *pro remedio anime mee meorumque omnium defunctorum offerimus et stabiliter donamus ... insulam in nostro dalmatico mari sitam, que vocatur Mauni* (73).

Krešimir je iste godine udijelio slobodu ženskomu samostanu Sv. Tome Apostola u Biogradu, da koludrice *licentius atque instantius suo possint famulari creatori* (75).

Isti Krešimir oko 1069. godine dao je samostanu Sv. Stjepana kod Splita mjesto kod crkve Sv. Petra u Solinu, gdje je bio mlin: *pro remedio anime mee, pariter ac meorum parentum* (79).

Ivan, djed Hrvata, 1070. godine ustupio je samostanu Sv. Krševana *curtem* na Brdima: *pro remedio anime mee* (84).

Pažani 1071. godine darovali su samostanu na otočiću Susku svoj samostan posvećen Sv. Petru na Iloviku: *quia deo et monasterio sancti Michaelis de Sansicovo in primordio edificationis ipsius monasterii oculte et aperte offendimus ... pro emendacione mali facti, quod fecimus* (89).

Kralj Krešimir 1072. godine ponovno je obdario Sv. Mariju u Zadru zemljama: *pro remedio anime mee et parentum meorum* (90).

Sidraški župan Petar i njegov brat Slavić 1072. godine predali su samostanu Sv. Krševana svoju zemlju: *per remedium animarum nostrarum et parentum defunctorum* (91).

Sovinja i njegova braća slično su iste godine darovali svoj posjed istom samostanu Sv. Krševana: *pro remedio animarum nostrarum et parentum nostrorum defunctorum* (92).

Petar Semivitov i sinovi oko 1070—1072. godine ustupili su samostanu Sv. Marije u Zadru crkvu Sv. Apostola Petra i Pavla: *pro animabus nostrorum parentum et pro salute nostra et nostrorum successorum* (94).

Posjednik Većenjeg je darovao 1073. godine istom samostanu sav posjed: *pro remedio anime mee* (95).

Isto tako je 1070—1074. godine Rusin poklonio svoje zemlje u Trsteniku samostanu Sv. Petra u Selu: *pro remedio anime* (98).

Slavić 1070—1074. godine ustupio je istom samostanu i dio Rusina, svojega brata, i svoj dio *pro remedio anime sue nec non sui fratris* (98).

Dobro, sin Nikefora, prije 1075—1076. godine dao je zemlje u Lukoranu crkvi Sv. Lovre *pro remedio anime sue* (101).

Zvonimir, kao knez Hrvatske i Dalmacije, prigodom krunidbe 1076. godine povjerio se i preporučio sv. Petru i papi, *cum deo servire regnare sit* (104).

Isti Zvonimir, kao kralj, 1076. godine potvrdio je splitskom nadbiskupu orkvu Sv. Jurja u Putalju *divina gratia confortante, suffragantibus meritis beatissimorum martirum Domnii et Anastasii* (106).

Biogradski biskup Prestancije 1076. godine ustupio je samostanu Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu crkvu Sv. Kuzme i Damjana *gratia divine et humane karitatis* (107).

Biograđani su obećali 1076. godine istom samostanu Sv. Ivana desetine maslina *gratia devote intentionis* (108).

Neki Crnić je iste godine ušao u biogradski samostan Sv. Ivana: *precogitans divina inspirante gracia diem mortis ac deposicionis mee, et commissa atque facinora mea valde pertimescens, ne districtus iudex me occisum vel dormientem et tantis criminibus obvolutum inveniatur*. Na smrti pak dao je istom samostanu crkvu Sv. Mihovila u Miranju: *pro salute anime mee* (109).

Lampredije, rodak opata Petra, oko 1076. godine ustupio je istom samostanu treći dio svojega posjeda *pro sua suorumque parentum animabus* (110).

Kralj Zvonimir 1078. godine dao je splitskom nadbiskupu župu Cetinu, *ut deus et dominus noster Jesus Christus et gloriosa eius genitrix et virgo, sanctus quoque Petrus ac beatissimus Domnius contra omnia adversancium molimina vires ac triumphum terris conferrant, et in celis apud summum iudicem peccatorum veniam exorent, dignenturque preparare gloriam* (117).

Hrvatski knez Stjepan iste godine pripovijeda, kako je pozvao svećenike: *ut remedium peccatis meis invenirent*. Po njihovu savjetu ušao je u samostan Sv. Stjepana kod Splita i darovao mu dva polja (119).

Dobro, opat Sv. Stjepana kod Splita, iste godine: *cum divina misericordia post multa pericula et labores, que propter peccata mea acciderant mihi, tandem concessisset mihi quod summopere precatus sum,*

ostavio je sve svoje imanje svojemu samostanu *secundum legem divinam et regulam sancti Benedicti* (120—121).

Splićanin Petar, sin Crnoga, 1080. godine navodi, da su on i njegova žena sagradili crkvu Sv. Petra u Selu *divina docente clementia ... causa nostrorum peccatorum immo delictorum redemptionis*. Osim toga, nastavlja Petar: *votum vovi in infirmitate, ut si convalescerem de infirmitate, in prefata ecclesia Petri apostoli ibi me totonderem et habitum beatissimi Benedicti reciperem* (127—129).

Kralj Stjepan II 1088/9. godine ustupio je samostanu Sv. Benedikta u Splitu mlin blizu Solina *causa divini amoris* (149).

Isti kralj 1089. godine darovao je samostanu Sv. Stjepana blizu Splita zemlju Radunu: *ob amorem dei et salutem anime nostre, immo patris et matris nostre, in die tremendi iudicii* (150).

Zadarski biskup Andrija i gradski prior Drago 1091. godine udjeljuju *veram libertatem veramque ingenuitatem* samostanu Sv. Marije: *ob salutem vivorum et defunctorum* (157).

Prije konca XI stoljeća dali su zemlje samostanu Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu između ostalih i ovi: *Chossiça pro gloria superne patrie* (161); *Apričo socolaristic pro eterna gloria* (162); Budić, svećenik, *pro eterna vita* (162); Nasimir Gusić, monah, *pro requie animarum* (167); Ivan Osoranin *pro animabus, tam sua quam et parentum suorum* (168); Platon, sin arhiprezbitera Crneca, i neki Breida *pro animabus tam sua quam et suorum parentum* (170); Teša Gusić *pro vite superne gloria* (171); Petar Semivitov *pro eterna gloria* (171); *Verdata, Apričonis filius, pro sua et parentum animabus* (173); Tešan *pro sua et animabus parentum* (174) i Prestancije, kaštelan, *pro anima sui filii* (174).

Drago, zadarski prior, 1096. godine ustupio je samostanu Sv. Krševana neka podavanja na otoku Vrgadi *ob salute animarum nostrarum, preteritorum videlicet insistentium et futurorum* (175).

Pavao i Petar, sinovi *Palunduzuli*, i Prodan, sin *Draganegi*, oko 1096. godine, dali su zemlje samostanu Sv. Petra u Selu *per remedium anime sue* (177).

Neka Brana skupa s djecom ustupila je oko 1097. godine istom samostanu zemlje *pro remedio anime nostre meique viri nec non filiorum meorum* (179).

Koludrica Dobrica prije konca XI stoljeća predala je samostanu Sv. Benedikta u Splitu komad zemlje *sua pro anima suorumque parentum* (180).

Splitski prior Petar, vjerojatno koncem XI stoljeća, raspolaže u oporuci dijelom svoje ostavštine *pro spiritu nostro i pro redemptione animarum nostrarum* (B).

B — Sve nabrojene namjene mogu se supsumirati na dvije glavne: čast božja i spas duša. Na vrlo mnogo načina je naglašeno, da su djela dobročinitelja plod božjega nadahnuća i njegove pomoći (*Deo inspirante, divina inspirante clementia* ili *gratia, Dei inspiratione et permissione, divino spiramine, divino iubamine, Deo sic volente, Domino* ili *Deo aucto-*

re, divina docente clementia, Domino auxiliante ili adiuvante, divina gratia confortante).

Čast božja izražena je ovim riječima: *ob amorem Dei, gratia divini amoris, gratia divinae caritatis, in honorem Domini nostri Jesu Christi et verae perfectaeque Trinitatis, gratia devotae intentionis*. S čašću božjom je u nakani darovatelja usko povezana i čast Majke Božje (*in honorem beatae Mariae genitricis Dei semperque virginis, pro caritate beatae Mariae virginis*) i svetaca (*amore sanctorum inflammati, in honorem omnium sanctorum, pro caritate sancti Thomae apostoli, suffragantibus meritis beatissimorum martyrum Domnii et Anastasii*).

Ima i drugih vrhunaravnih pobuda. Tako je jedan kralj stvorio zadužbinu iz zahvale, *quia omnipotens Deus terra marique nostrum prolongavit regnum*, a drugi, da Bog i sveti zaštitnici *contra omnia adversantium molimina vires ac triumphum terris conferant*.

Predstojnici gradova i biskupi prave zadužbine za spas građana i duhovno dobro vjernika živih i mrtvih (*ad salvationem civitatis et populi, ad nostrarum animarum dignam remunerationem, ob salutem omnium nostrorum vivorum et defunctorum*).

Pri darivanju samostana izražena je par puta želja i nakana, da samostanci bolje Bogu služe (*ut famulatum dignum Deo exhibeant, ut licentius atque instantius suo possint famulari creatori*).

Ali, najčešća nakana je spas i dobro duša (*pro anima, pro remedio ili per remedium animae, pro redemptione animae, pro salute animae, pro spiritu, pro emendatione mali facti, causa delictorum*). Te duše su u prvom redu one samih dobročinitelja (*pro anima mea, pro salute animae meae, pro remedio animae meae ili animarum nostrarum, pro spiritu nostro, pro redemptione animarum nostrarum, sollicitus nimis animae meae, exigentibus hoc peccatis meis, causa nostrorum peccatorum redemptionis*) ili njihove duše zajedno s dušama njihovih srodnika živih i mrtvih (*pro redemptione defuncti viri, pro remedio fratris, pro anima filii, ob remedium animae praedecessorum meorum, meorum parentum, parentum defunctorum, pro requie animarum, pro remedio meorum omnium defunctorum, pro remedio animae nostrae meique viri necnon filiorum meorum*).

Ponekada se uključuju i potomci, i to ili sami (*pro salute nostrorum successorum, pro redemptione meorum ili nostrorum successorum*) ili svi skupa s onima, koji su sada živi, koji su živjeli i koji će živjeti (*ob salutem animarum nostrarum, praeteritorum videlicet, insistentium et futurorum*).

Nekoliko puta se namjenjuje za vječnu slavu i vječni život (*pro aeterna gloria, pro gloria supernae patriae, pro aeterna vita, pro vitae supernae gloria*).

Sličnih namjena bilo je i poslije propasti hrvatske samostalnosti, ali puno manje. Razlog je u tome, što su od XII stoljeća mnogo češće potvrde, presude i prodaje u vezi s već postojećim zadužbinama negoli darivanja ili osnivanja novih zavještaja. Religiozni pak motivi i vrhunaravne pobude redovito su dolazili do izražaja, kako rekosmo, kad se nešto slobodno darivalo ili zavještalo.

Sankcije

U svim pravnim sistemima naređenu obavezu slijedi sankcija, tj. obećanje nagrade onome, koji joj se spremno pokori, i prijetnja kazne onome, koji je prezre ili joj se opre. U diplomatskim sastavcima takve se sankcije nalaze na samom kraju njihova stvarnoga teksta, neposredno ispred eshatologa.

Budući da su prijetnje djelotvornije od obećanja, kao svugdje tako i na starim hrvatskim dokumentima, rijetko se stavljaju u izgled nagrade. Na području našega razmatranja takav slučaj susrećemo samo dva puta, a i tada iza prijetnja kaznama. Prvi put na ispravi, kojom biskup Drago 1059. godine potvrđuje samostanu Sv. Petra na Rabu beneficij Sv. Ciprijana. Pošto je biskup anatematizirao onoga, koji bi se usudio oprijeti njegovoj potvrdi, dodaje: *et qui defensor et adiutor extiterit, suavissimam illam vocem mereatur audire cum iustis: »venite benedicti«* (58). Drugi put, kada kralj Zvonimir ustupajući splitskom nadbiskupu župu Cetinu, pošto je prokleo bunitelje protiv njegove odluke, dodaje: *Hoc vere nostrum observantes decretum amena loca, ubi piorum anime requiescunt, elisii possideat in eternum* (117). Kako se vidi, oba puta se obećava vječna nagrada.

Sve ostale brojne sankcije u našim spomenicima samo su prijetnje (*minationes*) prekršiteljima. Kazne, kojima se prijeti, ponekada su ovozemne ili materijalne (*poenae temporales*), ali su najčešće prekogrobne ili duhovne (*poenae spirituales*). Ima nekoliko slučajeva, gdje su u istom dokumentu jedna za drugom navedene obje vrste kazni. Desetak puta susrećemo same materijalne, a vrlo često same duhovne kazne.

Materijalne ili vremenite sankcije, ako su same, obično su novčane globe (*poenae pecuniariae*) (32, 33, 34, 41, 43, 44, 58, 88, 178). Globi je koji put dodana i konfiskacija imovine (66, 102), gubitak prava na nasljedstvo kraljevstva (88) ili smrtna kazna (102), dok je na dva mjesta izražena grožnja kraljevim progonom (68, 80). — I onda, kada su materijalne sankcije dodane duhovnim ili vječnim kaznama, redovito su to globe određene ili u samoj ispravi (22, 46, 52, 73, 117, 151) ili običajem zemlje (94). Samo po jedan put se prijeti prisilnom naknadom (49), djelomičnom zapljenom imanja (157) i doživotnom civilnom infamijom (73).

Kako već spomenusmo, ogromna većina isprava, koje su opskrbljene sankcijama, prijete se strašnim duhovnim kaznama, a upravo te nas ovdje interesiraju. Poznato nam je pedesetak takvih slučajeva s velikim brojem prijetećih obrazaca. Vjerojatno su neke od vrlo sličnih formula varijante istog obrasca u raznim poznijim prijepisima, a možda su i neki dijelovi kasnije umetnuti. U tim obrascima kroz čitavo vrijeme hrvatske državne samostalnosti prevladavaju karakteristične prijetnje, u kojima redovito slijede neposredno jedna za drugom izražene ove tri specijalne imprecije: onaj, koji se silom ili na bilo koji drugi način usprotivi ili prekrši naredbu ili odluku, prvo, neka upade u srdžbu božju, drugo, neka bude proklet i, treće, neka dospije u pakao. Te formule potječu direktno iz vrlo

stare bizantinske prakse, a doba njihova cvata upravo su X i XI stoljeće, kojima se mi ovdje bavimo.¹

a) U prvoj od navedene tri imprecakije izazivlje se nad prezirateljem postavljene naredbe s r d ž b a B o g a, koji se navodi ili kao svemogućee i višnje božanstvo ili kao božanski Spasitelj i vrhovni sudac ili kao božansko Trojstvo.

Srdžba svemogućega i višnjega božanstva navedena je u ovim oblicima: *incurrat iram dei* (37), *iram omnipotentis incurrat* (B), *iram omnipotentis dei incurrat* (25, 38, 40, 93), *superni numinis iram incurrat* (80, 83), *maiestatis iram incurrat supernae* (52), *iram habeat omnipotentis dei* (75), *iram superne maiestatis possideat* (109), *Dei ira veniat super eum* (A) i *ira omnipotentis dei veniat super eum* (117).

Srdžba božanskoga Spasitelja i vrhovnoga suca izazvana je na ove načine: *iram domini salvatoris incurrat* (4); *iram omnipotentis dei coelorum arbitri salvatoris mundi incurrat* (15); *supremi incurrat iudicis iram* (62); *pavendi incurrat supremi iudicis iram* (90) i *incurrat iram super iram futuri iudicii* (73).

Srdžba božanskoga Trojstva izražena je ovim grožnjama: *iram dei omnipotentis patris et filii et spiritus sancti incurrat* (19); *iratum habeat patrem et filium et spiritum sanctum* (22, 27, 46); *iram trini et unius dei incurrat* (121, 151); *iratum habeat unum et trinum deum* (48, 49, 64, 77—78) i, najčešće, *iratum habeat trinum et unum deum* (95, 98, 106, 113, 136, 139, 149, 179).

Na jednom mjestu uz srdžbu božju izazivlje se i srdžba sv. Krševana: *iratum habeat deum et beatum martirem (Chrisogonum)* (49).

b) U drugoj imprecakiji izazivlje se p r o k l e t s t v o. Najčešće je prokletstvo 318 svetih otaca Nicejskoga sabora,² i to ili njih samih ili skupa s drugim svecima.

Prokletstvo samih 318 otaca dolazi u ovim obrascima: *habeat* ili *incurrat* ili *consequatur maledictionem CCCX et VIII sanctorum patrum* (19, 22, 25, 27, 37, 38, 40, 46, 48, 64, 77—78, 106, 113, 121, 139, 149, 151) i *vinculo maledictionis CCC-torum XVIII patrum insolubiliter denotetur* (B).³

Prokletstvo 318 otaca skupa s prokletstvom drugih svetaca dolazi u ovim oblicima: *maledictiones CCCX et VIII sanctorum patrum incurrant super ipsum et XII apostolorum* (117) ili *et aliorum sanctorum* (106); *sanctorum omnium maledictionem quidem CCC patrum et octodecim*

¹ PAOLI, n. dj. III, str. 93; ŠUFFLAY, n. dj., str. 67—69; BARADA u n. dj., str. 42.

² Na Prvom nicejskom saboru bilo je sakupljeno oko 300 biskupa, koji su oštro osudili i prokleli (anatematizirali) Arijevu herezu, ali je u tradiciju ušao broj 318 otaca, vjerojatno prema broju Abrahamovih slugu, koji su se borili skupa s njime (GEN XIV, 14; *Lexicon für Theologie und Kirche* VII, col. 537 — Freiburg im Breisgau 1935).

³ Kod dra MARIJANA HORVATA u n. dj. na str. 125 zadnje dvije riječi glase: *inviolabiliter denotet*.

*incurrat, vinculo insolubili anathemate maranatha denodetur*⁴ (4) ili slično (15, 75); *anathematis vinculo perpetuo religetur et omnipotentis dei omniumque prophetarum et duodecim apostolorum ac CCCXVIII sanctorum patrum incurrat maledictionem* (58); *i maledictionem CCC et XVIII sanctorum patrum consequatur et in perpetuo nostram* (Petra Crnoga) *possideat maledictionem* (136).

Osim toga Petra Crnoga i neki drugi izdavači dodaju svoje osobno prokletstvo: *habeat meam* (Rusina župana) *maledictionem* (89); *divinam et sanctorum eius et nostram* (zadarskih građana) *percipiat maledictionem* (157); *deificam et hujus sancti martiris (Chrisogoni) et nostram* (opet zadarskih građana) *habeat maledictionem* (175); *nostram* (majke Brane i njezinih sinova) *maledictionem consequatur* (179); *maledictionem dei et sancti Petri, apostolorum principis, et nostram* (papina poslanika Teuzona) *habeat* (59).

Ostala prokletstva: *maledictionem dei incurrat* (94); *habeat ili incurrat ili possideat maledictionem dei et sanctorum omnium* (42, 108, 109); *ab omnipotente deo sanctisque apostolis et a cuncto sanctorum cetu et beatissimo Chrisogono maledictionem accipiat sempiternam* (73); *maledictus sit a deo omnipotenti, a beato Thoma apostolo, ab omnibus sanctis dei* (64—65; *incurrat omnipotentis dei maledictionem et sanctorum patrum anathema* (79); *fiat sub anathema maranathe* (A); *anathematis vinculo inpenitens inodatus interest* (160).

U svim navedenim slučajevima prokletstva su izražena u optativnom, ali koji put ona dolaze i u izričnom ili deklarativnom obliku. Takva su: *eternas maledictiones futuris usurpatoribus dedit* (nadbiskup Gerard) (99); *sub legamine anathematis et Niceni concilii vinculo pono* (splitski nadbiskup Lovre) (156); *iram dei et ecclesiasticam censuram se noverit incurrere* (49).

c) U trećoj imprekaciji, koja se u duhovnim sankcijama vrlo često nalazi skupa sa dvije već opisane, izazivlje se *p a k a o*, drugim riječima: neka se prekršitelj osudi i dospije u vječne muke. Ovo je najteža kazna i na vrlo mnogo načina izražena.

Najčešće se protivniku zapovijedi dosuđuje *pakao* u društvu izdajnika Jude: *cum Juda traditore vadat in infernum* ili *damnetur ad infernum* (37, 79, 95, 106); *cum Juda Christi traditore in inferno muneretur* ili *denodetur in infernum* ili *in inferno perpetualiter trudi mereatur* (38, 64, 139); *cum Juda traditore in inferno mancipetur et illam terribilem ac horribilem vocem mereatur audire, quam Christus est dicturus iniquis: »ite maledicti«* (58, 149); *cum Juda particeps fiat in eternum incendium* (64—65); *ibit in infernum ad Judam traditorem domini* (40); *cum Juda perpetuam sustineat dampnationem* (77—78); *habeat partem cum Juda traditore, qui Dominum tradidit* (A).

⁴ *Maranatha* je aramejska riječ danas neutvrđena značenja. U Sv. pismu dolazi samo jedan put, i to skupa s riječju *anathema* (I COR XVI, 22). S ovim dvjema riječima obično se pojačavalo svečano crkveno prokletstvo. Sabor u Toledu (633. god.) izraz *anathema maranatha* preveo je: *perditio in adventu domini sit* (KITTEL GERHARD, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* IV, str. 470 — Stuttgart 1942).

Često se uz Judu navodi i društvo drugih prokletnika: *in novissimo die magni examinis cum diabolo et eius tetris angelis et Juda Iscariote, Christi proditore, in gehenna barathri muneretur, ubi ignis nunquam extinguitur et vermes impiorum non moriuntur* (4) i slično (19); *in novissimo maranatha, litigantibus cum iis sanctorum constantia, cum diabolo et eius horribilibus angelis et Juda Iscariothe in gehennae barathro munerentur, ubi ignis non extinguitur et vermes non moriuntur* (15) i slično (22, 27, 46, 48); *in novissimo die cum Juda traditore omnibusque iniquis infernum possideat* (25); *cum Juda traditore domini nostri Jesu Christi dampnetur, et cum diabolo et sociis eius in inferno concremetur* (59); *sit reus in conspectu extremi examinis, cum Herode, Juda et Simone Mago portionem in eternum habitaturus, et antichristi consortium possesurus* (73); *novissimo ac tremendo examine cum diabolo suisque ministris ac Juda traditore damnetur et inextinguibilis flammae incendio crucietur* (75).

I, nakopon, na nekim mjestima se traži paklena osuda bez Judina spomena: *in orrendi examinis die sinistrum possidens locum audiat, quae sinistris minerentur* (62); *nec ut iudicetur sed ut perpetuo damnetur resurgat* (80, 83); *damnetur cum his, qui levam tenuerint partem* (90); *cum supremus iudex mundum iudicaturus advenerit, non cum electis ad dexteram positus vocem beatitudinis sed cum reprobis condemnationis audire mereatur* (93); *terribilem illam iudicis vocem, quam diabolus cum suis angelis auditurus est, audiat* (104, 105); *in eterna damnatione perpetim sustineat combustionem* (117); *sitque cum apostata dampnatus in die adventus domini* (42).

Jedna ili druga od tri opisane imprekacije upotrebljavale su se na teritoriju stare Hrvatske i poslije propasti njezine samostalnosti kroz sav srednji vijek, ali se sve tri skupa nađu na istom dokumentu samo još prvih decenija XII stoljeća.⁵

Zazivala su se i druga zla. Neka se nalaze uz ona tri već opisana, kao: *Fiat segregatus a consortio Dei* (A); *sortem possideat cum his, qui dixerunt domino deo: »recede a nobis«* (80, 83); *dividatur et evellatur divino iudicio a cognatione et patria, uxore et filiis* (4); *descendant super eum et domo sua sibi que consentientibus decem, quae in Egypto habitae sunt plagae, et lepra Naaman Syri ab iis nunquam recedat, deglutiat eos terra, sicut Datan et Abiron* (15); *lepra Naaman Syri plexus irremediabilis crucietur* (19); *moriatur de Ramato et habeat semen super terram* (46); *deglutiat eum terra sicut Dathan et Abiron, veniatque super eum lepra Naaman Syri* (64).

Neka pak zla zazvana su posebice i nemaju uza se drugih prokletstava, kao: *sancti (Michaelis) indignacionem incurrat et perpetuum dolorem sustineat* (143) i *quod cavet reperiat, quod vitat, inveniat* (91).

U našim izvorima crkvena prokletstva ili anateme nalazimo na darovnicama i na potvrđama darovnica, u ostavštinama i legatima, u podjeljivanju kraljevskih i gradskih sloboda i u fundacionim poveljama zadužbina. Ukratko, ondje, gdje se netko odricao svojega posjeda ili svojih prava

⁵ SMIČIKLAS, n. dj. II, str. 33, 40, 46, 55, 58.

u korist neke ustanove ili zaklade bez pridržaja feudalnih privilegija. Stoga su prokletstva u prvom redu bila uperena protiv samih darovatelja i njihovih baštinika, da se ne bi jedni ili drugi poslije predomislili i povukli dar. Izricatelji takvih sankcija nalazili su njihov prauzor u Starom zavjetu, koji je obilovao svakovrsnim teškim prokletstvima.⁶

Među elemente, koji osnažuju ili utvrđuju isprave, možemo ubrojiti i zakletvu (*iusiurandum, sacramentum*). Njom ljudi Boga zovu za svjedoka, da je nešto onako kako tvrde (*iusiurandum assertorium*) ili da će nešto učiniti kako obećavaju (*iusiurandum promissorium*).

U našim spomenicima imamo potvrda za obje vrste zakletve. Za prvu vrstu navodimo dva slučaja. Prvi, kada su se splitski klerici i ostali građani malo poslije 1060. godine zakleli, da crkva Sv. Benedikta u Splitu pripada katedrali (*cellam beatissimi Domnii pontificis et martiris Christi clerici et layci sub iureiurando confirmaverunt esse*) (76). I drugi slučaj, kada je zadarski prior Drago 1091. godine sudio u nekoj parnici Veće-njege, poslije opatice Sv. Marije, s njezinim svekrom *commune servans sacramentum* (155).

Za drugu vrstu zakletve, kojom se nešto obećava i koja je prava sankcija preuzete obaveze, navodimo slijedeća tri slučaja. — Knez Mutimir zakleo se 892. godine, da crkvu Sv. Jurja u Putalju nitko od njegovih nasljednika ne će oduzeti splitskoj crkvi (*Quam ecclesiam teste et auctore deo volo, ut nullus deinceps de successoribus meis de potestate spalaten-sium ecclesiae subtrahere audeat*) (15). — Kralj Zvonimir prigodom krunjenja potvrdio je vjernost Sv. Stolici i papi Grguru VII zakletvom (*hanc fidelitatem sacramento stabilio*) (104). — U jednoj karti iz 1056. godine pripovijeda se, kako su se zadarski ribari zakleli (*sub iureiurando promiserunt*), da će jedan dio ulovljene ribe davati samostanu Sv. Krševana (49).

Na koncu možda bismo među duhovne sankcije mogli ubrojiti i slučaj a djuracije iz oporuke splitskoga priora Petra, gdje oporučitelj zaklinje izvršitelje oporuke *per Deum vivum et verum*, neka sve uredi prema njegovoj posljednjoj volji (B).

Skriptori

Otpriblike jedna polovica isprava sačuvala je zabilježeno ime onoga, koji ih je svojom rukom napisao. To se ime redovito nalazi u eshatologu, na kraju instrumenta u zadnjoj rečenici, npr. *Ego Adam, rogatus a predictis fratribus, manu mea scripsi* (91).

Svi pisari i javnih i privatnih listina bili su članovi duhovnoga staleža. Gotovo svugdje oni to i spominju u formuli supskripcije, npr. *Ego Stephanus diaconus scripsi* (40). Samo ispod pet spomenika skriptor nije naznačio svoj stalež. To je dva puta propustio navedeni Adam (91, 93), a po jedan put kancelar Teodor (120), kancelar Grgur (151) i neki Dobronja (144). Međutim je sigurno, da se onaj isti Adam na tri druge listine potpi-

⁶ GEN III, 14—19; DEUT XXVII, 15—26; XXVIII, 15—68; PSAL XX, 9—14; CVIII, 5—19...

sao: *ego Adam presbiter et monachus* (83, 84, 86). Isto tako je i kancelar Teodor na još više isprava dodao svojemu imenu apoziciju *presbiter* (78, 79, 113, 121) ili *sacerdos* (118), dok je kancelar Grgur po sudu Račkoga bio hrvatski biskup (509). Kako su Adam, Teodor i Grgur izostavili — ili sami ili oni, koji su prepisivali, njihov potpis —, da su pripadali duhovnome staležu, tako računamo, da se slično moglo dogoditi i Dobronji.

Pisari su se uzimali iz svjetovnoga i redovničkoga klera, i to iz svih stupnjeva crkvene hijerarhije. Među njima se može nabrojiti šest biskupa, dva opata, jedan arhidakon, trinaest svećenika, devet đakona, jedan subđakon i šest monaha.

Od biskupa vršili su supskripcije zadarski biskupi *Anastasius* (22) i *Stephanus* (72), osorski *Martinus* (34) i tri hrvatska: *Adam* (63), *Anastasius* (74) i *Gregorius* (125). — Opati su napisali dvije isprave, jednu *Trasus, cenobbii beati Christi martiris Chrisogoni abbas* (38), a drugu *Ysac, habas sancti Stephani* (138). — Od arhidakona imamo napisanu samo jednu, i to u Zadru (*Majus archidiaconus . . . fideliter veraciterque scripsi* (155)). — Najviše instrumenata napisali su svećenici, koji su se potpisivali oznakama: *presbiter* (5, 33, 42, 45, 62, 78, 90, 94, 113, 121, 123, 139, B), *monachus et presbiter* (37) ili *presbiter et monachus* (83, 84, 85, 86) i *sacerdos* (44, 118, 139). — Đakoni su napisali devet isprava (16, 19, 32, 40, 42, 45, 48, 88, 89), a subđakoni samo jednu, u Splitu (178). — Već smo kazali, da je na pet dokumenata pisar monah označen kao *monachus et presbiter* ili *presbiter et monachus*. Ovima imamo dati onaj, što ga je napisao *Adam monachus, Croatie electus episcopus*, za Sv. Krševana u Zadru (63).

Pisari su na nekim dokumentima uz oznaku svojeg staleža dodali i službu, koja ih je kvalificirala za pisanje službenih instrumenata. Kneževske povelje i većinom starije kraljevske dekrete pisao je *capellanus ducis* (5, 16), odnosno *capellanus regis* (79, 90, 94). Bio je to dvorski svećenik vješt sastavljanju i pisanju isprava po nalogu vladara. Potkraj XI stoljeća potpisivao je isprave splitskoga nadbiskupa njegov kapelan, *capellanus eiusdem archiepiscopi* (143, 152). — Kasnije kraljevske isprave pisao je *cancellarius aule regie* (74) ili *cancellarius regis* (120, 139, 151). Najplodniji među tim kancelarima bio je Teodor. Sačuvalo se devet instrumenata, što ih je on napisao i potpisao uz razne oznake svoje službe.¹ — Na jednoj gradskoj ispravi u Zadru potpisao se *Anfredus sacerdos et notarius* (42, 44.), a na jednoj Krešimirovoj povelji *Johannes diaconus et domini regis notarius* (88). — Ispod sumnjive paške isprave, datirane 1071. godine, čita se *Ego Martinus diaconus examinatus manum misi* (89).

Ivan Ostojić

Svršetak u slijedećem broju

¹ Teodor se ovako potpisivao: *ego Theodorus presbiter scripsi* (62, 121, 142); *ego Theodorus presbiter et capellanus* (79); *ego Theodorus presbiter et cancellarius ecclesie sancti Domnii . . . huius confirmationis scriptor* (78); *ego Theodorus presbiter et ecclesie sancti Domnii et regis cancellarius* (113); *ego Theodorus sacerdos, scriptor decreti regis* (118); *ego Theodorus sacerdos et cancellarius regis* (139); *ego Theodorus cancellarius domini regis* (120).